

Opdragelsespraksis, diagnose og køn i den tidlige skandinaviske velfærdsstat

BJØRN FRITHIOF HAMRE*

Köpenhamns universitet

Bolette Frydendahl Larsen, *Opdragelse og diagnosticering: Fra uopdragelighed til psykopati på Vejstrup Pige hjem 1908–1940*, *Studia Historica Lundensia* 32 (Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet 2020). 344 s.

Formål og indhold

Med vedtagelsen af børneloven i 1905 sikrede den danske stat sig mulighed for at kunne intervenere i familien og gennem værgeråd at fjerne børnene anbringe dem i opdragelsesinstitutioner eller familiepleje. I nutiden har anbringelse af børn på institutioner i en dansk politisk og historisk kontekst påkaldt sig en historisk refleksion over de overgreb, der fandt sted på institutionerne. I denne kontekst udgør Bolette Frydendahl Larsens disputats et nyt historievidenskabeligt bidrag, for det første i form af et kønshistorisk bidrag til forståelsen af den subjektivitet, der omgædede kvindelighed og seksualitet i det tidlige 1900-tal, og for det andet i forhold til etableringen af børnepsykiatriske og diagnostiske praksisser i tilknytning til børneforsorgen, i denne sammenhæng specifikt psykopati-diagnosen. Udover at skrive sig ind i den historiske forskning i børneforsorgen, bevæger disputatsen sig ind i et historisk forskningsfelt, der har haft sit fokus på etableringen af professionelle praksisformer inden for skolen, psykologien og psykiatrien i den nordiske velfærdsstat. Inspireret af Mitchell Dean rejser disputatsen blandt andet centrale spørgsmål om, hvordan det kunne være at liberale skandinaviske velfærdsstater kunne etablere illiberale praksisser for borgere, der ikke kunne efterleve de liberale idealer.

I afhandlingens kapitel 1, "Indledning", præsenteres disputatsens genstandsfelt. Som case præsenterer Vejstrup Pige hjem ifølge forfatteren en særlig mulighed for at analysere forholdet mellem børneforsorgen og psykiatrien. Den første danske psykiatriske undersøgelse af børn i 1909 i forsorgen

* Lektor i Pædagogik og Historie; fakultetsopponent

var blandt andet baseret på undersøgelser af de anbragte piger på Vejstrup Pigeheim. Tidsafgrænsningen (1908–1940), med tyngden på mellemkrigs-tiden er valgt, fordi perioden kan bidrage med analyser af processer, der blev etableret før børnepsykiatriens konstituering som felt. Hvor tidligere forskning i børneforsorg, har formuleret udviklingen som en bevægelse fra social kontrol til øget humanisme, har forfatteren som ambition at undersøge de opdragelsespraksisser som et samspil mellem magt og viden. Hvor tidligere forskning har været kønsblind og dermed generaliserende, og argumenterer forfatteren for, at opdragelsespraksisserne på Vejstrup Pigeheim kan bidrage med analyser af kvindelighed, og derved nuancere børneforsorgshistorien som en kønnet historie. En anden forskel består i, at internationalt, såvel som i Skandinavien, er historiske analyser af børnepsykiatrien blevet forbundet med hospitalspsykiatrien, så er formålet her at bidrage med analyser af psykiatriske praksisser i børneforsorgen. Denne interesse leder forfatteren til problemformuleringen: "Hvordan problematiseredes og håndteredes de anbragte på Vejstrup Pigeheim 1908–1940, herunder hvordan forandredes problematiseringer og håndteringer i perioden?" (s. 18).

Problemformuleringen udmøntes i tre arbejdsspørgsmål: "Hvordan praktiseredes opdragelsen på Vejstrup pigeheim, og hvordan kan omsorgen for pigerne forstås som del af opdragelsen? Hvordan formede allerede etablerede kønsforskelle opdragelsen på Vejstrup pigeheim og omvendt, hvordan var opdragelsen med til at skabe køn? Hvordan blev lægevidenskaben og psykiatrien etableret og praktiseret på Vejstrup Pigeheim?" (s. 38).

I kapitel 2, "Analysestrategier og analytiske begreber", præsenteres teoretiske begreber, anvendte kilder samt metodisk tilgang. Med afsæt i Michel Foucault præsenteres disciplin som forbundet med frihed:

Disciplinering er i dette perspektiv en magtteknik, der tilbyder individerne at blive frie, gennem at leve op til forventningerne om normalitet. For at blive frit må subjektet opøve selvbeherskelse og stræbe efter at efterleve normen. At blive fri er i denne forståelse at blive normal." (s. 42)

Opdragelsespraksisserne på Vejstrup Pigeheim skal hjælpe de anbragte piger med at blive frie. Pigerne subjektivitet konstrueres som indvævet i magtpraksisser, hvor frihed og disciplinering er tilstede samtidigt. Foucaults pastoralmagt og Van Drenth og de Haans begreb om *caring power*, anvendes til at beskrive "en sekulariseret omsorgsmagt, der er sammenvævet med historisk specifikke forståelser af køn" (s. 50). Forfatteren foreslår her *moderlig omsorgsmagt* som begreb til at forklare hvorfor magten ofte var så gennemgribende og kontakten mellem forstanderinderne og pigerne i man-

ge tilfælde blev bevaret efter at pigerne havde forladt Vejstrup. Et andet centralt Foucault-begreb er *problematisering*, der i disputatsen anvendes til at analysere diagnoser som problematiseringer, det vil sige repræsentationer af viden, der legitimerer en praksis. Problematisering operationaliseres for at kunne beskrive forskellige faser i kategoriseringen af pigerne på Vejstrup med tilsvarende forskellige grader af handlemuligheder til følge.

Disputatsens centrale kilder vedrører behandlingen af pigerne på Vejstrup Pige hjem, som omfatter elevjournaler over pigerne, der indeholder beslutninger om årsagen til anbringelsen, lægelige udtalelser og brevkorrespondancer med pigens familier og professionelle korrespondancer. Derudover anvendes stambøger, der fra 1932–1962 og herefter indeholder protokoller over alle eleverne og referencer til elevsagerne. De øvrige kilder, der anvendes fra pighjemmet består af lægevidenskabelige publikationer, årsberetninger samt forstanderindens brev bog. Forfatteren analyserer overvejende kilderne på Vejstrup pighjem ud fra et poststrukturalistisk perspektiv, der giver mulighed for at analysere arkivet og dets beskrivelser af eleverne som en del af den magtudøvelse som opdragelsen udgjorde. Med brug af en interaktionistisk tilgang, vises det hvordan dokumenternes betydning kan analyseres i relation til hinanden og den praksis de indgår i. Dette perspektiv bidrager til at forstå elevsagerne som et sted hvor pigernes adfærd konstrueres i kraft af psykiatriske problematiseringer.

I kapitel 3, "Børn og Unge som et socialt og statsligt problem", introduceres den nationale og internationale baggrund for børneforsorgen, herunder etableringen af børnelove. Såvel nationalt som internationalt, var forståelsen at børns sociale problemer, kunne imødegås gennem opdragelse på særlige institutioner. Målgruppen var børn, der blev betragtet som kriminelle, fattige eller forsømte, og det omfattede børn, der blev anset som sædeligt fordærvede. Køn havde betydning for hvordan og hvornår et barn blev opfattet som problematisk. For pigernes vedkommende gav problematiseringen usædelighed fx i større grad end hos drengene anledning til fjernelse fra hjemmet.

Vejstrup Pige hjem udgjorde en af to "særlige opdragelsesanstalter for børn over 12 år" målrettet større børn, der havde gjort sig skyldige i forbrydelser, eller hvor sædelig fordærvelse var et anliggende. Den foreliggende disputats bekræfter den eksisterende forskning i de kønnede logikker i fjernelsesårsager, om at flere piger end drenge blev fjernet på grund af at deres seksualitet blev forstået som problematisk. Konstruktionen af en graf over anbringelsesårsager i perioderne 1908–1911 og 1929–1940 viser, at pighjemmet udgjorde en stigende løsning på problematiseringen usædelighed. Selvom der også var andre grunde som vagabondering og tyveri, så var bekymringen for pigernes seksualitet udslagsgivende i hovedparten af grundene til anbringelserne på Vejstrup Pige hjem. Usædelighedsproblematikken som årsag

bør ifølge forfatteren ses i tråd med tidligere forsknings sammenkædning af seksualitet uden for ægteskabet med prostitution (s. 97–98).

I kapitel 4, "Moderlig omsorgsmagt og disciplinering til frihed", analyseres den opdragelsesmæssige praksis på Vejstrup Pigeheim, som statsligt opdragelsesprojekt, der gennem medarbejdernes håndteringer af de problematiserede piger havde som formål at skabe respektable piger. At blive klar til friheden skete gennem pigernes vilje og lyst. Forfatteren argumenterer for, at selvom opdragelsen foregik gennem tvungen anbringelse, så var opdragelsespraksisserne karakteriseret ved liberale styringsteknikker, der orienteredes mod følelser, viljen og tankerne hos de anbragte piger. I den moderlige omsorgsmagt, var forstanderindens betydning som plejemor central, en relation der ofte blev livsvarig. Afgørende for at formålet med anbringelsen lykkedes var, at pigerne påtog sig positionen som opdragelsesobjekt. Frihed var målet for opdragelsen, der var betinget af den overordnede tvangsanbringelse.

Det var ikke alle handlinger, der blev opfattet som frie, visse kunne handlinger blev opfattet som udtryk for noget ondt i pigernes natur, men friheden kunne opøves ved at pigerne lærte at træffe frie valg. Forfatteren argumenterer for, at opdragelse på Vejstrup Pigeheim ikke fandt sted som ydre tvang, men gennem udvikling af pigernes følelses- og tankeliv. Derfor bør historien om børneforsorgen ikke bare forstås, som fortællingen om øget disciplinering eller social kontrol, men suppleres af analyser af den moderlige omsorgsmagt, der bidrog til at forme pigerne som villige og ansvarlige opdragelsesobjekter. Analyser af styring via autonomi kendes fra Nikolas Rose. En vigtig analytisk pointe er dog, at opdragelsespraksisser ikke bør ses som udtryk for paradigmatisk skift, snarere som sammenvævede og flertydige, hvilket en analyse af en lokal analyse af praksis på Vejstrup Pigeheim bidrager til at synliggøre.

Kapitel 5, "Sprækker i styringen: Opfindelsen af den uopdragelige pige", omhandler, hvordan der på nationalt og lokalt plan var en praksis, hvor børn og unge blev konstitueret som uopdragelige, og på den baggrund udskrevet af værnerådsforsorgen. Med brug af konkret case fra Vejstrup Pigeheim vises det, hvordan kategorien uopdragelighed både rummer en begrænsning, men i tråd med Michel Foucault og videnskabsfilosof Ian Hacking, også var en aktiv social proces, hvor den enkelte udgrænses, men også udgrænser sig selv i subjektiveringen.

Teoretisk operationaliserer forfatteren sociologerne Margaretha Järvinen og Jaber F. Gubriums brug af problematisering. Der opstilles en model, der skelner mellem Roderi: Uimodtagelig for opdragelse (1908–1919) og Rodet problematisering: Uopdragelig (1920 og fremefter), en kategori, der rummer administrative handlemuligheder for den professionelle i forhold til den

uopdragelige. Kapitlet afrundes med to centrale pointer: for det første, at udskrivningen af børn og unge som uopdragelige påbegyndtes inden det fik hjemmel i værgerådsloven i 1922, hvilket gav børnesagsfolk anledning til diskussioner af, hvordan kategorien uopdragelighed kunne anvendes til at løse forskellige problemer; for det andet, det høje antal udskrivelser viser, at børneforsorgen ikke blot var social kontrol, men at hjemmets formål må ses som reformatorisk praksis for unge, der var indstillet på at lade deres vilje transformere som opdragelsessubjekter.

Kapitel 6, "Diagnosticering og grænser for længernes magt", viser hvordan lægelige undersøgelser og diagnosticeringer i stigende grad blev efterspurgt og forandrede praksis på Vejstrup Pigeheim. Efterspørgslen kom primært fra de professionelle børnesagsarbejdere, der med diagnosen fik mulighed for at handle i specifikke sager, hvor piger vurderet uopdragelige blev opgivet og udskrevet fra værgerådsforsorgen. Produktionen af diagnostisk viden fandt sted gennem øget samarbejde med lægerne. Lovgivningen understøttede behovet for diagnoserne, idet Værgerådsloven (1922) stillede krav om almen lægeundersøgelse før en eventuel anbringelse, og den senere Forsorgslov (1933) førte til, at anbragte på Vejstrup Pigeheim blev mentalundersøgt. Analysen af specifik elevsag, der viser at tests og diagnoser ikke blev overført direkte til praksis, men at psykiatrisk viden om pigerne, blev produceret af børnesagsarbejderne med det formål at skabe grundlag for handling. Kategoriseringsprocesser må derfor ses som rodede og komplekse frem mod diagnosen, der med Gubrium og Järvinen kan forstås som en ordnet problematisering.

Kapitlets analyse peger derfor på den centrale konklusion, at udviklingen af en børnepsykiatrisk viden og praksis i børneforsorgen fandt sted inden børnepsykiatrien blev et selvstændigt vidensfelt på hospitalerne. Diagnoserne stigende betydning bør ifølge forfatteren ses som udtryk for børneforsorgen behov for at håndtere nogle problemer, snarere end som udtryk for, at lægerne vandt en kamp om at definere problemerne. Børneforsorgen og konkret forstanderinderne på Vejstrup Pigeheim fik gennem samarbejdet med lægerne nye handlemuligheder i forhold til at handle i forhold til de elever, der havde opdragelsesproblemer. Produktion af diagnoser må derfor i en kulturhistorisk forståelse ses som en praksis i særlige institutionelle kontekster, hvor lægerne *ikke* var definerende for denne praksis.

Kapitel 7, "Fra uopdragelighed til psykopi", omhandler ændringerne fra at drenge og pigers problemer i børneforsorgen blev set som disciplinære problemer mod en tiltagende anvendelse af diagnoser i forståelsen af problemerne. I transformationen spillede Vejstrup Pigeheim en særlig rolle, idet specifikt psykopi blev afgørende i børneforsorgens problematisering af drenge og piger, der blev vurderet problematiske. Med brug af en specifik elevsag demonstreres hvordan psykopatidiagnosen anvendtes administrativt

i forstanderinderes bestræbelser på at håndtere værgerådsbørns og konkret vejstruppigernes problematikker. Med inspiration i Jaber F. Gubrium og Margaretha Järvinen vises hvordan åndsvaghed, sindssygdom og psykopati er eksempler på ordnede problematiseringer, der kan lede til håndtering og løsninger. Det var en gradvis proces, hvor roderi og rodede problematiseringer eksisterede parallelt med lægevidenskabens ordnede problematiseringer.

Diagnosen psykopati indgik i børnesagsarbejdernes bestræbelser på at legitimerer arbejdet for flere ressourcer, viden og teknologi. Således udfordrer analysen opfattelsen af lægevidenskabens og lægerne som statisk magtposition i velfærdsstaten, der dominerede introduktionen af diagnoser. Snarere bør diagnoserne og specifikt psykopati, forstås i kraft af børnesagsarbejdernes anvendelse af den, hvor psykopatidiagnosens fleksibilitet gjorde den brugbar i bestræbelserne på politiske og institutionelle løsninger i børneforsorgen og særligt i forhold til igangsættelse af sterilisation og prøveudskrivning fra pighjemmet.

Konklusionen "Sammenfletninger og gensidige afhængigheder" indeholder en syntese af de analytiske fund. Forfatteren argumenterer for, at det at fremelske ordentlige piger både blev skabt af eksisterende forestillinger om kønnet, og samtidig bidrog til produktion af kønnede forestillinger. De bekendelsesteknikker, der formede pigernes vilje og følelsesliv, var ikke praksisser, der alene ankom med psykologien og psykiatrien, men var indlejret i den institutionelle praksis og derigennem fik de deres betydning. For piger der faldt uden for den forventede subjektivitet som ordentlig og opdragelig, gav problematiseringen uopdragelighed mulighed for institutionel håndtering. Børneforsorgens nye problematiseringer skabte behov for diskurser som psykiatri i opdragelsesarbejdet, og med fornyede handlemuligheder. Processen bevægede sig fra lokale institutioner, med lægernes medvirken, mod et statsligt-politiske niveau med løsninger, lovgivning og ressourcer. Psykiatrien og diagnosernes ankomst bør ses som fænomener, mobiliseret af børneforsorgens aktører med håndtering for øje, snarere end resultat af lægevidenskabelig dominans over forsorgen. Fænomenerne blev igangsat i børneforsorgen, før børnepsykiatriens formelle konstituering som videnskabeligt speciale på hospitalerne.

Disputatsens betydning i det historiske forskningsfelt

Hvilken betydning kan denne afhandling tiltænkes at få i det historiske forskningsfelt? Hvilke analytiske fund kan fremhæves, og hvilke kritiske indsigelser kan gøres? Disputatsen repræsenterer et originalt bidrag til genealogi over interneringen af afvigelse i den nordiske velfærdsstats institutioner. Dette gøres i et brydningsfelt mellem tre sammenhængende, men parallelle historiske forskningsfelter: Analyserne af arvelighed, bio-

logi og åndssvaghed (Lene Koch, Birgit Kirkebæk og Jesper Vaczy Kragh), forsorgens og socialpædagogikkens historie (Inge Bryderup, Frank Ebsen, Christian Sandbjerg Hansen og Cecilie Bjerre) samt historien om skolens adskillelsespraksisser, hertil testningen, psykologiens og psykiatriens teknikker (Thom Axelsson, Christian Ydesen, Bjørn Hamre og Kari Ludvigsen). Til disse felter bidrager disputatsens på original vis gennem en række analytiske fund til forståelsen af, hvorfor nogle internerede, men langt fra alle, lykkes i subjektiveringen som duelige samfundsborgere. Disse analytiske fund muliggøres primært gennem den omfattende dokumentanalyse, hvor journalerne og korrespondancerne som bærende kildemateriale anvendes i en analyse af, hvordan disciplineringen og subjektiveringen finder sted i et forhold mellem magt og frihed. Til forskel fra analyser, der overvejende baserer sig på policy-dokumenter, giver analysen af korrespondancerne et vigtigt indblik i, hvordan de internerede anvendte subjektiveringer som uopdragelighed til aktivt og strategisk at forholde sig til egen skæbne. Netop dette analytiske fund kalder på en nødvendig nuancering forståelsen af børneforsorgens og andre velfærdsstaters udvikling, som et anliggende, der ikke blot var objekter for øget social kontrol, men at subjektiveringen bidrog til modstand mod kontrollens virkninger.

Disputatsen bidrager desuden med et begreb som moderlig omsorgsmagt til at forstå opdragelsen på forsorgsinstitutioner som kønnede praksisser. Hvor tidligere forskning har vist, hvordan kønnet og kvinden, ikke alene blev problematiseret i politiske og videnskabelige diskurser, så bidrager disputatsen til at forstå hvordan disse diskurser også tog form i de institutionelle normer og praksisser på opdragelseshjem, der virkede tilbage på det politiske niveau. Således anes også en genealogi over kønnets tilblivelse i velfærdsstatens forsorgsinstitutioner.

I Frydendahl Larsen arbejde gives nye muligheder for at forstå børnepsykiatriens som en praksis der udvikledes mellem aktører på tværs forsorg-, velfærds- og uddannelseshistorien. Med en selvstændig udvikling af Foucaults problematiseringsbegreb, vises hvordan konstruktioner af diagnoser som åndssvaghed og psykopati må ses som strategiske træk i spillet mellem børneforsorgens aktører, lægerne, politikerne og staten. Forfatterens analyse bidrager derved til en forståelse af, at konstitueringen af nye felter som børnepsykiatrien ikke kun finder sted i kraft af medicinske etableringer af videnskabelige diskurser og specialer og hospitalsafdelinger, men i tilfældet børnepsykiatrien fandt gennem børneforsorgens aktørers egen aktive medvirken, i deres konstruktion af en praksis og med blik for diagnosens strategiske betydning til at opnå mål. Her repræsenterer disputatsen et nyt bud på børnepsykiatrien opståen, gennem børneforsorgens egne interesser og praksisser snarere end gennem lægevidenskabelig dominans af forsorgen.

Dette minder os om betydningen af, at poststrukturalistiske og sociologiske tilgange til historiske analyser ikke kan stå alene, men bør understøttes af kildenære studier, der som i det foreliggende tilfælde viser, hvordan etableringen af psykiatrisk viden og praksis må forstås gennem mange forskellige aktørers interaktioner og strategiske interesser.

Samlet set, fremstår de analytiske fund som disputatsens styrke, der perspektiveres gennem flittig brug af historiesociologiske positioner. Men man kan indvende at brugen af historiesociologiske positioner og begrebsvalg kan fremstå fragmenteret, og dette viser sig også nogle af de steder, hvor disputatsens søger at diskutere med anden forskning. Hvorfor for eksempel anvende disciplinærmagt som gennemgående begreb, når subjektivisering som begreb i højere grad end disciplin indfanger det modsætningsfyldte i forholdet mellem magten og friheden, i forståelsen af hvorfor nogle af pigerne på Vejstrup formår aktivt at forholde sig til kategorien uopdragelighed? Modstanden mod magten indfanges i subjektiviseringsbegrebet, hvad det ikke gør i disciplineringsmagten. Forfatteren diskuterer individualiserings-teknikkernes opkomst i institutioner og opponerer her mod Nikolas Rose analyse af at disse blev formet med psyvidenskabernes opkomst, snarere bør teknikkerne ifølge forfatteren ses som allerede indlejrede i institutionerne. Her kunne en yderligere inddragelse af Foucault have nuanceret pointen, for Foucault diskuterer i forfatterskabet, hvordan individualiseringsteknikker som eksempelvis bekendelsen netop er historiske magtformer, der relaterer sig tilbage til kristendommens betydning for institutionerne. Andetsteds opponerer forfatteren mod Foucault-analyser, hvor magtformer successivt afløser hinanden. Forfatteren argumenterer fint for, at netop hendes analyser af opdragelsespraksisser på Vejstrup viser, hvordan magten altid bør ses i sammenhæng med frihed, men netop denne pointe er ikke et argument imod at historiske magtformer successivt kan supplere eller afløse hverandre.

Et centralt analytisk fund er, at børnesagens professionelle ikke blev domineret af lægerne, men selv var aktive i efterspørgslen for diagnosen psykopati. Det kunne have været interessant, hvis forfatteren havde fulgt denne diskussion mere op, til eksempel ved at diskutere fundets betydning i relationen mellem professionerne i velfærdsstaten. Afhandlingen har spændende analytiske fund, og derfor kunne det have været interessant om disse fund var blevet relateret til en mere samlet historiesociologisk diskussion af temaerne konflikt og magt i etableringen af den tidlige skandinaviske velfærdstat. Til trods for disse indvendinger er der dog samlet set tale om en selvstændig og original analyse inden for børneforsorgens betingelser og praksisser, der er solidt underbygget med et stort kildearbejde.